

Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine

HUSNIJA KAMBEROVIĆ
Institut za historiju, Sarajevo, BiH

U ovom se radu nastoje objasniti idejna ishodišta i osnovna obilježja privredne politike, te prati transformacije u oblasti agrara i industrije.

Karakteristike društva u BiH neposredno nakon Drugog svjetskog rata

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata bosanskohercegovačko društvo je bilo seljačko u pravom smislu te riječi, a to obilježje ima ne samo zbog toga što je većina stanovništva živjela na selu, nego ponajprije zbog činjenice da to stanovništvo u socio-kulturnom smislu nije bilo prekoračilo granice seljačkog društva. Na ovom je prostoru neposredno nakon Drugoga svjetskog rata preko 70 posto stanovništva bilo nepismeno, a skoro pola milijuna ljudi nosilo je opanke koje su najčešće sami radili od goveđe kože. Takvo stanje, koje nije bilo samo posljedica ratnih razaranja nego i dotadašnjega povijesnog razvoja Bosne i Hercegovine, bilo je i opća karakteristika društva na jugoslavenskom prostoru. Inženjer Briner, pomoćnik ministra šumarstva u saveznoj vladi, 23. listopada 1945. donio je jednu uputu o ponašanju službenika radi očuvanja reda u zgradi ministarstva, u kojemu ističe kako je zabranjeno skidati žarulje, šarati po zidovima i vratima, kroz prozor se ne smiju bacati otpaci hrane, voća, papira, cigareta, po hodnicima, stubištu i oko dizala je zabranjeno pljuvati, bacati šibice, pa je čak detaljno propisao kako se koristi toalet¹. Takvo ponašanje službenika u ministarstvima ne kazuje samo o karakteru vlasti nego i o socio-kulturnoj strukturi društva iz koje se regrutirao taj novi činovnički sloj. Na teritoriju Bosne i Hercegovine 1921. bilo je 85 posto poljoprivrednog

¹ Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), fond Ministarstva rudarstva Vlade FNRJ (dalje 24), 6-21, Uputa pomoćnika ministra šumarstva, 23. 10. 1945.

stanovništva, a 1939. udio poljoprivrednog stanovništva je opao na 80,¹/₂ posto. Ako se uzme da je gradsko stanovništvo ono koje živi u naseljima sa preko 5000 stanovnika, onda je taj dio populacije u BiH iznosio 1921. godine svega 8,8 posto, a 1931. godine 9 posto. Bosna i Hercegovina je po tom kriteriju 1921. imala 11 gradova, a deset godina kasnije samo dva više². Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je 83 posto stanovništva živjelo na selu, a 17 posto u gradu. Industrija je upošljavala svega 2 posto ukupnog stanovništva³. Takva seljačka struktura zajednička je karakteristika društva u Bosni i Hercegovini dugo vremena i nakon Drugog svjetskog rata. Međutim, to društvo nije bilo homogeno nego prožeto mnogobrojnim proturječnostima i razbijeno u najmanje dvije (muslimansku i kršćansku) manje ili više zatvorene makrocjeline u kojima su se vjerske razlike izuzetno djelotvorno održavale na razini narodnih običaja stanovništva i bitno određivale njegov društveni, kulturni i politički razvoj. Bila je to posljedica dotadašnjeg povijesnog razvoja Bosne i Hercegovine u kojoj je, počevši od dolaska Osmanlija na ove prostore, otpočela izgradnja takve društvene strukture. Rasporod gospodarskih zgrada, vanjski izgled kuća i unutarnji raspored prostorija u njima, način života i međusobnog ophođenja, već na prvi pogled su pokazivali svu razbijenost bosanskohercegovačkog društva koja će bitno određivati stupanj modernizacijskih procesa u njemu. Sve je to uvjetovalo da je glavna konstanta bosanskohercegovačke povijesti poslije 1945. predstavljala sukob s osnovnim uporištem tradicionalizma, agrarnim društvom.

Zbog svoga specifičnog povijesnog razvoja, u Bosni i Hercegovini je izgrađeno takvo društvo koje se bitno razlikovalo od društva u drugim dijelovima tadašnje jugoslavenske države. Po seljačkoj strukturi ono je bilo znatno bliže društvima u Makedoniji i Srbiji, nego društvima s dužom industrijskom tradicijom, kakva su bila ona u Sloveniji i dijelu Hrvatske. Ta privredna tradicija bitno će utjecati kako na obim odlaska radne snage iz agrara u industriju tako i na mentalitet novoga socijalnog sloja koji se stvarao tim procesom. Seljak u Bosni i Hercegovini je nerado napuštao svoj posjed, a ako bi i prelazio na rad u industriju ostajao je čvrsto vezan za zemlju i činio jednu posebnu kategoriju seljaka-radnika. Takav socijalni sloj je postojao u svim društvima, ali su u Bosni razlike između seljaka-radnika i gradskoga radnika bile goleme. Bosanski seljak-radnik je nosio sa sobom sve karakteristike seljaka-radnika tradicionalnih seljačkih društava. Prema nekim istraživanjima, većina bosanskih seljaka-radnika je na radnim mjestima radila u odijelima u kojima su došli od svojih kuća, hranu su nosili u zavežljajima, maramama i slično. Ako bi netko nosio torbu i u njoj hranu ili odijelo dobivao bi podsmešljiv nadimak »gospodin« ili »seljak s tašnom«. Za razliku od takvih seljačkih društava, seljak-radnik u društvima s većom industrijskom tradicijom, kao u Sloveniji, ne razlikuje se bitno od gradskog radnika. Oni imaju iste pokrete, seljak odlazeći na posao nosi torbu i u njoj hranu i radničko odijelo, kao i niz drugih zajedničkih karakteristika⁴. Kategorija seljaka-radnika je dosta brojna u Bosni

² Ilijas Bošnjović, »Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju«, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 7, str. 148. i 149.

³ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 2, Sarajevo 1990., str. 13.

⁴ Cvetko Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, Beograd 1955., str. 5.–6.

i Hercegovini dugo vremena nakon Drugoga svjetskog rata. Poluseljak se teško odvajao od svoje zemlje, a ako bi to i htio sprječavala ga je oskudica stambenoga prostora u gradu, a i sustav opskrbljivanja je bio takav da seljaku nije jamčio onakvo opskrbu kako je mogao imati kombiniranim radom na zemlji i u poduzeću⁵. Zajednička seljaku-radniku i gradskom radniku bila je samo krčma koja se javlja kao jedina institucija za stvaranje zajedničkog načina mišljenja, pri čemu je bilo i takvih pojava da su pojedina preduzeća bila prisiljena i po nekoliko puta dnevno davati svojim radnicima alkohol (rakiju ili pivo)⁶. Socio-ekonomski i psihološki čimbenici koji su vezivali seljaka za zemlju i selo, i otežavali njegovo uključivanje u industriju, bili su veoma snažni, te se zbog toga poslije 1945., a osobito u godinama realizacije tzv. Petogodišnjeg plana, pristupalo mnogobrojnim sredstvima prisile pri mobilizaciji radne snage sa sela u industriju, što je nužno vodilo k pojavi da su takvi radnici često izostajali s posla radi obavljanja svojih poslova na selu.

Bosna i Hercegovina je 1945. godine kraj izrazito agrarne društvene strukture bila ekonomski dosta zaostala zemlja u kojoj je stanovništvo, osobito seosko, živjelo na prilično primitivan način. Ogleda se to i u načinu građenja zgrada za stanovanje i gospodarskih zgrada na selu, čija je zajednička karakteristika to da su podignute s minimalnim utroškom novca, uz pomoć nekvalificiranih ili slabo kvalificiranih radnika. Seljak je, uglavnom, sam sebi gradio potrebne zgrade uz pomoć seoskih majstora (dunđera), te su na taj način nastajale male nehidijenske zgrade sa zemljanim podom, otvorenim ognjištem, često s jednom ili najviše dvije prostorije i malim prozorima. Takvih naselja je bilo širom Bosne i Hercegovine. Uz to, sela su bila razbijenog tipa, što je predstavljalo veliku zapreku svakom kulturnom i ekonomskom napretku i modernizacijskom procesu uopće. Tijekom Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je uništeno oko 33 posto stambenih i gospodarskih zgrada na selu. Ukupno je u Bosni i Hercegovini tijekom rata porušeno 126.000 kuća (od 417.000 stambenih zgrada ukupno)⁷. Ako se tome doda da, uz prevladavajući sitni posjed, u bosanskohercegovačkoj poljoprivredi imamo proizvodnju sa snažno prisutnim naturalnim ostacima, slično kao u Makedoniji, za razliku od Vojvodine u kojoj su bili zastupljeni mnogi elementi napredne kapitalističke proizvodnje, slika sela postaje jasnija.

U tako siromašnom selu je odmah nakon završetka rata, već u svibnju i lipnju 1945., zavladao glad, osobito u okruzima Sarajevo, Travnik, Bihać i Banja Luka, dok su krajevi u južnoj Hercegovini, koji su bili pristupačniji dovozu hrane s mora, kao i područja oko Tuzle, koji su imali izlaz na Drinu, relativno bolje stajali⁸. U nekim krajevima se čak umiralo od gladi (Kupres, Prozor, okolica Sarajeva). Zemlja se obrađivala na primitivan način, kosilica

⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABH), fond Ministarstvo rada (dalje MRA), k. 215, br. 202/47, Plan rada i kadrova. Analiza za 1947. godinu, 28. 1. 1948.

⁶ AJ, fond Ministarstvo teške industrije Vlade FNRJ (dalje 16), 3–3, Zapisnik sa konferencije direktora fabrika stakla održane u Ministarstvu industrije FNRJ na dan 2. 11. 1946.

⁷ *Borba*, 24. 8. 1946, str. 4

⁸ AJ, fond Ministarstvo rada Vlade FNRJ (dalje 25), 25–1, Ministarstvo za BiH – Statističkom uredu, 9. 6. 1945.

je bila gotovo nepoznanica, a njive su se najvećim dijelom obrađivale drvenim ralom, dok je u istočnoj Bosni bilo primjera da su ljudi sami vukli plug⁹. Pred Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini je na gospodarstva do 5 ha otpadalo 68 posto seljačkih gospodarstava, što znači da dvije trećine seljačkih gospodarstava nije moglo proizvoditi nikakvih tržišnih viškova, a znatan broj, s obzirom na brojnost porodice i bonitet zemljišta, gotovo da nije moglo prehraniti niti vlastitu obitelj¹⁰. Od svih domaćinstava u čitavoj tadašnjoj jugoslavenskoj državi samo je 43,8 posto imalo željezne plugove, 18,2 posto drvene plugove, a 38 posto nije imalo najnužnijih poljoprivrednih alata¹¹. Tako nizak stupanj agrotehnike karakteristika je i bosanskohercegovačke poljoprivrede neposredno nakon rata. U banjalučkom okrugu je početkom srpnja 1945., zbog nedostatka alata za obradu zemlje, Okružni narodni odbor podijelio seljacima kosa i bruseva 4091 komad, 1753 srpa, 4000 lopata, 500 motika. Tada je na prostoru toga okruga bio samo 51 ispravan traktor¹². Krajem rujna 1945. u čitavoj Bosni i Hercegovini bilo je 177 državnih i 40 privatnih traktora¹³. U 1946. godini bila su 58.423 željezna pluga, 51.799 drvena pluga i 1.817 ralica (u tom je pogledu najgore stanje bilo u Hercegovini). Nedostatak poljoprivrednog oruđa i mašina vidi se i po tome što su na jedan plug otpadala tri gospodarstva, jedna sijačica na 2.500, a jedna kola na 5,5 gospodarstava, dok je upotreba umjetnih gnojiva bila gotovo nepoznata¹⁴.

Za razliku od sela, u gradovima je situacija bila nešto bolja, osobito što se tiče javnih zgrada. Najveći dio zgrada je izgrađen još krajem 19. stoljeća za vrijeme austrougarske vladavine. Austrougarska vlast nastojala je u bosanskim većim mjestima-gradovima podizati velike i vrijedne zgrade, ali je nedostatak većine gradova bio u tome što nisu imali regulacijske osnove¹⁵. U Konjicu uopće nije postojala kanalizacija, pa su, prema jednom izvješću, otvoreni kanali širili neugodan miris po cijelom gradu, osobito ljeti i u vrijeme kada puše vjetar¹⁶. Tuzla je još krajem 1947. imala slabo razvijenu vodovodnu i električnu mrežu, stambeno pitanje je bilo veoma akutno, lokalni promet gotovo da uopće nije postojao, a kulturni život je bio slab zbog nedostatka kul-

⁹ Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (dalje ACKSKJ), fond Organizaciono-politički sekretarijat (dalje V), k. XXI/1.

¹⁰ ACKSKJ, fond Komisija za privredu (dalje XI), 1/15, Analiza o zaostalosti Bosne i Hercegovine, 1946. godina.

¹¹ ACKSKJ, XI-1/13, Izvještaj Komisije za ekonomsku politiku, 1946. godina.

¹² Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci (dalje ABK), fond Okružnog narodnog odbora Banja Luka (dalje ONOBL), k. 134, br. 2595/45, Okružni narodni odbor Banja Luka – Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva BiH, 9. 7. 1945.

¹³ Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji u vrerne obnove*, Beograd 1969., str. 333.

¹⁴ ACKSKJ, XI-1/13, Izvještaj Komisije za ekonomsku politiku, 1946. godina; Budimir Miličić, »Pogled na društvene prilike sela u Bosni i Hercegovini 1945 – 1953. godine«, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 27, Sarajevo 1994., str. 162

¹⁵ ACKSKJ, XI-1/13, Izvještaj Komisije za ekonomsku politiku, 1946. godina

¹⁶ ACKSKJ, XI-5-1/13, Izvještaj o stanju trgovine i ugostiteljstva u poduzeću »Igman« u Konjicu.

turnih ustanova¹⁷. U Jajcu, u središtu grada, na praznoj poljani, seljaci su iz okoline krajem 1949. još uvijek ostavljali konje¹⁸, a u Sarajevu, najvećem gradu Bosne i Hercegovine, početkom 1946. postoji 3000–4000 komada stoke¹⁹.

Lošim ekonomskom stanju u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugoga svjetskog rata doprinosio je i loše izgrađen promet. U međuratnoj jugoslavenskoj državi Bosna je u prometnom pogledu bila posve zapostavljena, što se vidi i iz podatka da je na njezinom teritoriju u razdoblju 1919–1941. izgrađeno svega 176 km željezničkih pruga (dok je u Srbiji u istom razdoblju izgrađeno 886 km)²⁰. U travnju 1945. u Bosni i Hercegovini bilo je u upotrebi 481 km željezničke pruge, a u svibnju 710 km. Od 395 lokomotiva, koliko ih je bilo neposredno nakon rata, svega 47 je bilo upotrebljivih, a od 531 putnička vagona svega 181 je bilo ispravno. Nakon rata je zatečeno 6.012 teretnih vagona, a od toga je 3.202 bilo ispravno²¹. Zbog oskudice željezničkog prometa u Bosni i Hercegovini je u međuratnom razdoblju cestovni saobraćaj igrao prvorazrednu ulogu, ali su tri četvrtine cesta bile neprohodne ili teško prohodne, a i to su bile, uglavnom državne dok su općinski putevi, koji su najčešće bili bez kamene podloge, bili u najznačajnijoj mjeri u doba i najmanjih kiša neprohodni²². Stanje puteva u Bosni i Hercegovini 1945. pokazuju sljedeći podaci: sa suvremenim kolnikom bilo je svega 34 km, s kamenom podlogom 2.225 km, bez kamene podloge 3.382 km ili svega 5.641 km četvorni. Na 100 četvornih kilometara otpadalo je svega 10,9 km puta, dok je u Sloveniji, primjerice, na 100 četvornih kilometara dolazilo 129 km puta. Uz to, nedostatak prometa u Bosni i Hercegovini nije samo u slabo razvijenoj mreži i lošim uskim putevima nego još više u nedostatku one mreže seoskih puteva koja služi za prilaz k javnim putevima i koja po svojoj ukupnoj dužini mora iznositi višestruko od javnih puteva. Takve mreže u Bosni 1945. gotovo da nije bilo. U većem dijelu zemlje, osobito u planinskim krajevima, glavno prometno sredstvo predstavljao je tovarni konj, čime je najviše izraženo slabo stanje privrede. Time se objašnjava i činjenica da su postojeći putevi bili slabo frekventni i neiskorišteni²³.

¹⁷ ABiH, MRA, k. 56, br. 2956/47, Zapisnik sa sjednice Izvršnog odbora Gradskog narodnog odbora u Tuzli, 9. 12. 1947.

¹⁸ ACKSKJ, V, k-III/3, Izvještaj o obilasku partiske organizacije Banjalučke oblasti, 18. 10. 1949.

¹⁹ ACKSKJ, V, k-XXI/2, Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH i članova Oblasnih komiteta KPJ, travanj 1946.

²⁰ Kemal Hrelja, »Razvoj industrije u BiH do drugog svjetskog rata« (dalje: K. Hrelja: Razvoj industrije), *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. I, Zagreb 1974., str. 30.

²¹ AJ, fond Privredni savjet Vlade FNRJ (dalje 40), 138–325, Državni statistički ured DFJ, Izvještaj br. 5–7, Beograd 1945.

²² K. Hrelja, *Razvoj industrije*, str. 31.

²³ ACKSKJ, XI-1/15, Analiza o zaostalosti BiH, 1946. godina.

Idejna polazišta i osnovna obilježja privredne politike

Opredjeljenje za industrijalizaciju zemlje, koja je preferirala izgradnju teške industrije, uz oslanjanje na agrarne izvore akumulacije, teorijski je inspirirano postavkama sovjetskih ekonomista i sovjetske privredne politike²⁴. Zbog velikog utjecaja koji je Sovjetski Savez imao na razvoj komunističkih zemalja nakon Drugog svjetskog rata, a imajući u vidu da jugoslavenski komunisti 1945. nisu imali vlastiti teorijski osmišljeni pravac privrednog razvoja, pa je sam Kardelj pisao kako je nakon rata bilo puno važnijih stvari od pitanja osmišljavanja privredne politike²⁵, kopiranje sovjetskog privrednog iskustva bilo je jedino na što su se jugoslavenski komunisti mogli osloniti. S druge strane, Sovjetski Savez je bio veoma zainteresiran da se na južnoslavenskom prostoru obave društvene promjene po sovjetskim uzorima, pa su, zbog toga, i u Bosnu i Hercegovinu pristigli mnogobrojni sovjetski privredni stručnjaci koji su prenosili sovjetski model privrednog razvoja. Međutim, u uskim privrednim pitanjima, osobito konkretne realizacije agrarne politike, vezano za nacionalizaciju i kolektivizaciju, jugoslavenska je praksa pokazala odstupanja, pa neki drže da osnovni uzrok sukoba sa Staljinom 1948. leži u Titovom odbijanju da prihvati kolektivizaciju sela prema sovjetskom modelu²⁶. U svakom slučaju, orijentacija k prisilnoj industrijalizaciji zemlje imala je ideološki predznak budući da je Komunističkoj partiji, koja se ponajprije držala partijom radničke klase, takav put privrednog razvoja ideološki bio veoma blizak. Stoga su 5. studenog 1946. godine Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća formalno, jer su i dotad bila pod sekvestrom, nacionalizirane 42 privredne grane, a u travnju 1948. izvedena je nacionalizacija sitne industrije, zgrada, hotela i slično, čime je cjelokupna privredna akumulacija pripala državi²⁷.

U agraru je nakon Drugoga svjetskog rata izvedena agrarna reforma kojom su uništeni svi veći posjedi. Reforma je imala negativne ekonomske posljedice jer je poljoprivrednu proizvodnju vratila gotovo na naturalnu seljačku privredu. Na selu je, uz to, od siječnja 1949. otpočela i ubrzana kolektivizacija²⁸, čija je ideološka osnova duboko ukorijenjeno shvaćanje da se nezavisnim, individualnim poljoprivrednim gazdinstvima reproducira kapitalizam

²⁴ Nikola Čobelić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947–1956)*, Beograd 1959., str. 128.; Ranko Končar, »Prilog pitanju koncepcije KPJ prema društveno-ekonomskom razvoju Jugoslavije u periodu 'revolucionarnog etatizma'«, *Zbornik za istoriju*, br. 21., Novi Sad 1980., str. 75.

²⁵ Vera Kržišnik-Bukić: *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, Banja Luka 1988., str. 97.

²⁶ Takvo mišljenje je još 1950. iznio Doreen Warriner, *Revolution in Eastern Europe*, London 1950.; vidi: Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovske rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990., str. 41.; Ivo Vejvoda, »Nastanak i nestanak Informbiroa«, *Danas*, br. 336, Zagreb 26. srpnja 1988., str. 63.; Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976., str. 94., 96.; V. Kržišnik-Bukić: *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 88.–89.

²⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga 3., Beograd 1988., str. 90.

na selu. Iako je ovaj strah od kapitalizacije društva koja bi dolazila sa sela bio velika zabluda, budući da je u čitavoj modernoj povijesti ekonomski i društveni razvoj uvijek potjecao iz gradova i industrije, a ne sela i poljoprivrede, on je, ipak, odredio osnovne smjerove privrednog razvoja Jugoslavije čija bi se ideološka osnova mogla svesti na najjednostavniju formulu: strah od kapitalizacije društva, koja bi prodirala sa sela i nastojanje »socijalizacije« društva kroz industriju²⁹.

Na ovakvim doktrinarnim osnovama izrasla je i bosanskohercegovačka privredna politika nakon Drugoga svjetskog rata. U njezinom koncipiranju pošlo se od postavke da sve dok u jednoj zemlji sa zaostalom privrednom strukturom seljak živi bolje od radnika nije moguće uspješno izvesti proces industrijalizacije, jer umjesto da smjer kretanja radne snage i ljudi bude iz sela u gradove, javlja se obrnuta tendencija da ljudi bježe sa sela³⁰. Zbog toga je čitava privredna politika, zasnovana na maksimalnoj državnoj intervenciji, bila usmjerena k tomu da natjera seljaka da napusti agrar i ode na rad u industriju, što je podsticano poreznim sustavom, obavezatnim otkupom poljoprivrednih proizvoda i mehanizmom cijena³¹.

Bosanskohercegovačka privredna politika bila je integralni dio jugoslavenske privredne politike, a njezino osnovno obilježje je bilo preuzimanje modela autarhičnoga privrednog razvoja postrevolucionarne Sovjetske Rusije, što je primjetno i u prvom Petogodišnjem planu usvojenom 1947., koji je na konceptu autarhičnosti predviđao razvoj bazičnih grana industrije. Ta koncepcija samodovoljnosti je osobito aktualizirana nakon 1948, kada se u uvjetima ekonomske blokade s Istoka jugoslavenskom vrhu činila ne samo ideološki najispravnijom nego i jedino mogućom. U industrijskom razvoju, uz vojnu industriju, sve više se podižu preduzeća čiji su proizvodi namijenjeni domaćem tržištu s ambicijom da se zadovolje sve potrebe domaćeg stanovništva. Ovakva shvaćanja će od početka 1949. dovesti i do ubrzane kolektivizacije sela u čijoj osnovi leži doktrinarno nastojanje za postizanje prehrambene samodovoljnosti, što se temeljilo na koncepciji autarhizacije socijalističke privrede od kapitalističkoga svjetskog tržišta, čime bi se, ujedno, po tom shvaćanju, eliminirala i mogućnost kapitalizacije društva³².

Razvoj bosanskohercegovačkog agrara od 1945. do 1953. godine

Osnovna karakteristika u bosanskohercegovačkom agraru neposredno nakon Drugoga svjetskog rata jest agrarna prenaseljenost, koja se javlja kao

²⁸ *Sjednice Centralnog komiteta KPI (1948–1952)*, Beograd 1985., str. 271.–283.

²⁹ Mijalko Todorović, »Za likvidaciju staljinističko-birokratskih metoda i shvaćanja u pitanjima poljoprivrede i sela«, *Naša stvarnost*, br. 1/1953., str. 24.

³⁰ AJ, 40-4-9, Zapisnik sa konferencije po pitanju poljoprivrede održane 23. XI 1949.

³¹ Dr Vladimir Serdar, »Promjene strukture stanovništva FNRJ poslije drugog svjetskog rata«, *Ekonomski pregled*, br. 1–2, Zagreb 1951., str. 44.

³² Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988., str. 34., 63., 343.

posljedica izostanka industrijalizacije u ranijoj povijesti, s jedne, i oskudice u obradivom zemljištu pri postojećem stupnju modernizacije privrede, s druge strane. Agrarna prenaseljenost je istodobno i demografsko i ekonomsko obilježje poljoprivrede, jer se pojavljuje i kao višak stanovništva na jedinici površine zemlje i kao prezasićenost proizvodnih fondova radnom snagom i stanovništvom³³. Opće je pravilo da zbog agrarne prenaseljenosti počinje odlazak radne snage u nepoljoprivredne djelatnosti, pri čemu industrija apsorbira najveći broj radne snage iz poljoprivrede. U Bosni i Hercegovini je 1947. bilo 79 poljoprivrednih stanovnika na 100 ha poljoprivredne površine, a 118 poljoprivrednih stanovnika na 100 ha obradive poljoprivredne površine. Godine 1953. bilo je 69 poljoprivrednih stanovnika na 100 ha poljoprivredne površine, odnosno 104 poljoprivredna stanovnika na 100 ha obradive poljoprivredne površine. Jača naseljenost na obradivim površinama dolazi otuda što je Bosna i Hercegovina imala dosta planinskih pašnjaka koji ulaze u kategoriju poljoprivrednog, ali ne i obradivog zemljište.³⁴

Agrarna prenaseljenost se istodobno javlja i kao uzrok i kao posljedica strukture poljoprivrednih gazdinstava. U Bosni i Hercegovini je prevladavalo sitno individualno poljoprivredno gazdinstvo sa slabim načinom obrade i bavljenjem »pomalo« svim granama poljoprivredne proizvodnje. Prema popisu od 31. ožujka 1931. u Bosni i Hercegovini je od ukupno 324.980 gazdinstava bilo 110.790 gazdinstava površine do 2 ha, a 112.280 gazdinstava su spadala u kategoriju od 2 do 5 ha, što znači da je tada ukupno 68,7 posto gazdinstava spadalo u kategoriju sitnih seljačkih gospodarstava. Posjeda preko 20 ha bilo je svega 7.087, odnosno 2,1 posto³⁵. Do rata taj je odnos neznatno izmijenjen. Prema službenim statističkim podacima Ministarstva poljoprivrede iz 1937., u Bosni i Hercegovini je tada bilo 327.889 posjeda, pri čemu je na gospodarstva do 2 ha otpadalo 111.577, dok je onih od 2 do 5 ha bilo 113.283 gospodarstava. Dakle, posjeda do 5 ha bilo je ukupno 224.860, dok je onih preko 20 ha bilo 7.350 ili 2,24 posto svih posjeda³⁶. Budući da je ukupna poljoprivredna površina u Bosni i Hercegovini tada iznosila 1.649.717 ha, proizilazi da je prosječna površina jednog gospodarstva iznosila 5,03 ha. Ali, ako uzmemo u obzir da je u ukupnoj poljoprivrednoj površini na šumska zemljišta otpadalo 574.838 ha onda je prosječna površina jednog gospodarstva iznosila nešto oko 3,28 ha³⁷.

U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata do 1953. godine agrarna je politika prošla kroz dvije faze: prva, koju karakterizira postojanje individualnoga vlasništva uz neznatan broj seljačkih radnih zadruga, traje do 1948., a osnovno obilježje drugoj fazi, koja počinje siječanjskim plenumom KPJ 1949.,

³³ Miloš Macura, *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd 1958., str. 148., 152.

³⁴ I. Bošnjović, *Preobražaj ekonomske strukture radne snage i stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966., str. 123.

³⁵ Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. (dalje M. Erić, *Agrarna reforma*), Sarajevo 1958., str. 501.

³⁶ Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948* (dalje N. Gaćeša, *Agrarna reforma*), Novi Sad 1984., str. 231.

³⁷ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 232.

dat će ubrzana i prisilna kolektivizacija sela. Krajem razdoblja kojim se mi bavimo koncept zadrugarstva je definitivno napušten, iako je proces njegova raspadanja otpočeo već u drugoj polovici 1951. godine. Zakonom o poljoprivrednom fondu i dodijeli zemlje poljoprivrednim organizacijama iz 1953. izveden je novi prodor u strukturu seljačkih gospodarstava i dat im je takav oblik koji će obilježavati stanje u agrarnim odnosima sljedećih gotovo četiri desetljeća. Od ovog Zakona iz 1953. otpočinje treća faza u agrarnoj politici Bosne i Hercegovine nakon Drugoga svjetskog rata, a nju karakterizira istodobno postojanje društvenih i individualnih gazdinstava.

Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini provedena je na temelju odredaba Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, kojega je 5. siječnja 1946. donijela Narodna skupština Bosne i Hercegovine. Kasnije je, 26. travnja 1946, donesen Zakon o izmjenama i dopunama Zakona od 5. siječnja, a 7. srpnja 1947. izglasan je Zakon o izmjenama i dopunama oba prethodna Zakona³⁸. U provedbi agrarne reforme stvoren je zemljišni fond površine 1,345.129 dunuma (134.513 ha), a od toga 1,063.769 dunuma (106.377 ha) obradivog i 281.360 dunuma (28.136 ha) šumskog zemljišta³⁹. Raspodjela ovog zemljišnog fonda prikazana je u tablici 1⁴⁰.

Tablica 1 – Raspodjela zemljišnog fonda (podaci s kraja 1948.)

Korisnici agrarne reforme	Broj obitelji	Dodijeljeno zemlje u ha	Postoci
Agrarni interesenti	14.382	23.071	17,14
Unutrašnji kolonisti	1.620	5.501	4,09
Seljačke radne zadruge	31	3.586	2,66
Državna poljoprivredna dobra i druge državne ustanove	–	59.808	44,43
Šumsko zemljište	–	28.136	20,90
Nepodijeljeno zemljište	–	14.511	10,78
U k u p n o	–	134.613	100,00

³⁸ V. Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 193.; ABH, fond Agrarne reforme i kolonizacije (dalje ARIK), br. 9198/48, Izvješće Đorđa Krstića, načelnika za agrarnu reformu i kolonizaciju u penziji po rezultatima agrarne reforme u BiH, 28. XII. 1948.

³⁹ ABH, ARIK, br. 9198/48, Izvještaj Đorđa Krstića; N. Gačeša: *Agrarna reforma*, str. 362. navodi brojke koje se malo razlikuju od ovih koje navodi Đorđe Krstić u svom izvješću. V. Kržišnik-Bukić: *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 218 i 370 također preuzima ove Krstićeve podatke.

⁴⁰ Tablica konstruirana na temelju podataka koje donosi Đorđe Krstić u svom izvješću od 28. XII. 1948.; N. Gačeša, *Agrarna reforma*, str. 368 donosi nešto drukčije podatke. Usporedi: V. Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 223. Razlika koja se pojavljuje u Krstićevom izvješću od 10 ha između podijeljenog zemljišta i ukupnog zemljišnog fonda nije toliko velika da bi se sumnjalo u vjerodostojnost podataka, pa vjerojatno zbog toga V. Kržišnik-Bukić i ne skreće pažnju na nju.

Podjela ovoga zemljišnog fonda nije bitno izmijenila strukturu seoskih gospodarstava, jer je i nakon podjele ostao znatan broj onih obitelji koje su po zakonu, koji je predviđao pravo da se naznačenim agrarnim interesentima dodijeli 4 do 8 ha zemlje, »imale pravo« da dobiju zemlju »u svrhu proširenja svojih posjeda«, ali zbog oskudice u zemljišnom fondu to se nije moglo ostvariti. U Bosni i Hercegovini je bilo 70.000 agrarnih interesenata, što znači i da je čitav zemljišni fond bio razdijeljen tim obiteljima dobio bi se prosječan posjed od 1,92 ha, što je za 100 posto manje nego je bila zakonski poredviđena donja zemljišno-posjedovna granica jednoga agrarnog interesenta. Kako je, međutim zadovoljeno svega 14.382 agrarnih interesenta s 23.071 ha zemlje, proizilazi da je prosječno na jednog agrarnog interesenta dodijeljeno 1,60 ha zemlje, pa je i nakon toga Bosna i Hercegovina ostala »sitnosopstvenička zemlja sa malo zdravih srednjih posjeda« kako je to konstatirano u jednom izvješću krajem 1948. godine⁴¹. Veliki posjedi bosanskih begova su unušteni reformom koju su jugoslavenske vlasti provele u Bosni i Hercegovini u razdoblju između dva svjetska rata. Prema popisu od 31. siječnja 1949. struktura posjeda u Bosni i Hercegovini pokazuje da je i dalje prevladavao sitni posjed do 5 ha. Struktura gazdinstava po pojedinim godinama (1931., 1937. i 1949.) prikazana je u tablici 2⁴².

Tablica 2 – Struktura gazdinstava po godinama (1931., 1937., 1949.)

Kategorija gazdinstva	Broj gazdinstava		
	1931.	1937.	1949.
Do 2 ha	110.790	111.577	116.728
Od 2 do 5 ha	112.280	113.283	139.951
Od 5 do 10 ha	68.373	68.949	78.719
Preko 10 ha	33.537	34.080	31.685
U k u p n o	324.980	327.889	367.083

Na ovom mjestu valja istaknuti da o strukturi posjeda 1949. postoje i nešto drukčiji podaci koje je objavio Avdo Humo⁴³. Budući da nismo uspjeli pronaći rezultate originalnog popisa, a kako Gaćeša navodi samo privatna poljoprivredna gazdinstva, vrijedi navesti i ove Humine podatke koji su detaljniji od onih koje donosi Gaćeša. Prema Huminim podacima, ukupan broj poljoprivrednih gazdinstava je tada iznosio 430.931, a od toga je poljoprivrednih gazdinstava bez vlastite zemlje bilo 2.702, nepoljoprivrednih domaćinstava na selu 57.096, te gazdinstava učlanjenih u seljačke radne zadruge 4.052. Struktura individualnih gazdinstava, prema ovim podacima, prikazana je u tablici 3.

⁴¹ ABH, ARIK, br. 9198/48, Izvješće Đorđa Krstića, 28. XII. 1948.

⁴² Tablica konstruirana na temelju podataka koje donosi M. Erić, *Agrarna reforma*, str. 501.; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 231 i 372.

⁴³ Avdo Humo, »O problemima poljoprivrede«, *Socijalistička izgradnja*, br. 3/1950., str. 32.

Tablica 3 – Struktura individualnih poljoprivrednih posjeda 1949. (prema podacima Avde Hume)

Kategorija gazdinstva	Broj
Do 2 ha	116.684
Od 2 do 5 ha	140.011
Od 5 do 8 ha	59.164
Od 8 do 10 ha	19.520
Od 10 do 15 ha	20.006
Preko 15 ha	11.696

Zakonom iz 1953. ustanovljen je zemljišni maksimum na 100 dunuma (10 ha), što je pogodilo više od 31.000 gospodarstava u Bosni i Hercegovini, ali nije bitno izmijenilo strukturu seljačkih posjeda, budući da su od novostvorenoga zemljišnog fonda uglavnom oblikovana veća društvena poljoprivredna dobra.

Od početka 1949. otpočinje ubrzana kolektivizacija sela i znatno uvećanje broja seljačkih radnih zadruga. Stvaranje seljačkih radnih zadruga u Bosni i Hercegovini je otpočelo već krajem 1945., a prvu takvu radnu zadrugu osnovale su 127 muslimanskih obitelji u selu Tarevci u modričkom srezu⁴⁴. Međutim, velike kampanje za stvaranje seljačkih radnih zadruga nije bilo sve do početka 1949., iako je već krajem 1945. i početkom 1946. u nekim krajevima Bosne dolazilo do »lijevih skretanja«, koja su do najvećeg izražaja došla u tri sela sreza Bosanske Dubice: Koturovima, Bjelajcima i Maglajcima, gdje se pojavio autohtoni seljački pokret za organiziranjem zajedničkog života i rada u selu. U tim su selima uglavnom najsiromašnije obitelji ubjedivile sav svoj skromni imetak radi zajedničke obrade, pa su čak i kuće prenosili na zajedničko mjesto i ušoravale ih, a bilo je prisutno i nasilno oduzimanje zemlje i stoke onima koji nisu htjeli ući u zajednicu. Ovaj kolektivistički pokret u dubičkom srezu je brzo prevladan, pa je 9. svibnja 1946. zajednica u Maglajcima prerasla u SRZ »Kozara«, a krajem lipnja i zajednica u Bjelajcima u SRZ pod nazivom »Tito«⁴⁵.

Iako neposredno nakon rata nije bilo znatnijih kolektivističkih akcija, u Bosni i Hercegovini je, prema nekim podacima, krajem 1946. egzistiralo 26 seljačkih radnih zadruga, od kojih su 21 bile sastavljene od unutarnjih kolonista i agrarnih intersenata, a ostalih 5 su sačinjavali siromašni seljaci koji su posjedovali od oko 1 do 3 ha obradive zemlje najviše. U svim je zadrugama tada bilo 1.025 domaćinstava koja su raspolagala s 5.286 ha ukupne zemljišne površine, od čega je samo 60 posto bilo obradive zemljište, što znači da je na

⁴⁴ ACKSKJ, V, k-VII/3, Izvješće o seljačkim radnim zadrugama i stočarskim zadrugama na području Bosne i Hercegovine, PK KP za BiH – CK KPJ, 17. 4. 1947.; isto, V, k-VII/33, Radne zadruge u Bosni i Hercegovini, CK KPBiH – CKKPJ, 12. 2. 1949.; V. Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 252.

⁴⁵ V. Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 256.–259.

jedno domaćinstvo prosječno otpadalo samo 3 ha obradivog zemljišta⁴⁶. Prema jednom izvješću Odsjeka za zadrugarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva BiH za 1946., ovdje je bilo 20 registriranih seljačkih radnih zadruga, dok rad ostalih 6, koliko ih je još bilo na terenu, čeka na odobrenje. U tih 20 odobrenih SRZ bilo je učlanjeno 832 domaćinstva s 3.737 osoba i ukupnom zemljišnom površinom od 3.993 ha, od čega 1.889 ha unesene zemlje od zadržara, a 2.104 dobivene iz zemljišnog fonda⁴⁷.

U 1947. broj seljačkih radnih zadruga se povećao na 77, što znači da je u toj godini osnovano novih 51 zadruga. Od ovih 51 zadruga njih 27 su izrasle iz bivših stočarskih u seljačke radne zadruge⁴⁸. U svim je zadrugama tada bilo 2.417 domaćinstava na 12.047,5 ha ukupne zemljišne površine. Krajem 1948. u Bosni i Hercegovini je bilo ukupno registriranih 120 radnih zadruga u kojima je bilo 20.327 ha zemlje, a sačinjavalo ih je 4.232 domaćinstva s preko 21.000 članova. Iako, dakle, sve do početka 1949. kolektivizacija nije imala značajnijih rezultata, budući da i nije striktno provedena, ipak je bilo i otpora stvaranju seljačkih radnih zadruga, kao što pokazuje primjer iz Duvna gdje su u seljačkoj radnoj zadruzi »Vedašić« »odmetnici uhvatili dvojicu dobrih zadržara i osjekli im sjekirom glave na panju i napisali parolu: 'Ovo je put u komunizam'⁴⁹.

Krajem siječnja 1949. na Drugom plenumu CKKPJ donesena je odluka o ubrzanju kolektivizaciji sela⁵⁰, koja je, iako usvojena u vrijeme kritika Informbiroa, što je neke povjesničare nagnalo da zaključie kako je to bio jedini Titov poraz »u tom širem i kompleksnom ratu sa Staljinom«⁵¹, bila samo jedna karika u lancu napora komunista da se likvidira seljaštvo kao »ostatak komunizma«. Dopisnik lista *Neue Züricher Zeitung* je krajem 1952. ovako opisao razgovor s jednim seljakom iz Slovenije koji je imao tri hektara zemlje: »Ja zbilja ne znam zašto nas mrže«, s očajnim izrazom na licu uzviknuo je taj seljak na pitanje o agrarnoj politici vlade⁵².

Masovna kolektivizacija provedena je jedino u 1949., dok se već u sljedećoj godini ta kampanja znatno usporavala, pa se u Bosni i Hercegovini broj seljačkih radnih zadruga u 1950. smanjio. Tendencija blagog smanjivanja nas-

⁴⁶ ACKSKJ, V, k-VII/33, Radne zadruge u Bosni i Hercegovini.

⁴⁷ AJ, fond Savet za poljoprivredu i šumarstvo Vlade FNRJ (dalje 4), 36-315, Izvješće Otsjeka za zadrugarstvo Ministarstva poljoprivrede i stočarstva NRBiH za 1946.

⁴⁸ U razdoblju od rujna do prosinca 1946. u Bosni i Hercegovini su na bazi stoke dobivene od države osnovane 73 stočarske zadruge, ali zbog velike neorganiziranosti (pojedina zadružna domaćinstva bila su udaljena i do 10 km) otpočelo je masovno uginuće stoke (do konca ožujka 1947. uginulo je gotovo 4.000 ovaca). Zbog toga su od tih stočarskih zadruga formirane seljačke radne zadruge. ACKSKJ, V, k-VII/33, Radne zadruge u BiH.

⁴⁹ ACKSKJ, V, k-VII/33, Radne zadruge u BiH.

⁵⁰ *Sednice CKKPJ (1948-1952)*, priredili Branko Petranović, Ranko Končar i Radovan Radonjić, Beograd 1985., str. 271.-283.

⁵¹ V. Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 348.

⁵² ACKSKJ, fond Komisija za selo (dalje XIII), 14/7, »Fiasko jugoslavenske agrarne politike« (članak iz *Neue Züricher Zeitung*-a).

tavit će se i u 1951. godini. *Manchester Guardian* je u broju od 18. kolovoza 1951. pisao kako se »seljaci povlače u velikom broju iz seljačkih radnih zadruga. Ova kriza (...) dostigla je svoj vrhunac odbijanjem seljaka da obnove ugovore po kojima su stupili u zadruga. Mnogim ugovorima sad ističe trogodišnji rok. (...) Zbog toga, ako ne bude nastavljeno s prisiljavanjem, očekuje se da će doći do masovnog napuštanja seljačkih radnih zadruga«⁵³. Doista, broj seljačkih radnih zadruga u 1952. je pao na 4.225 na prostoru čitave tadašnje jugoslavenske države, a 1953. na 1.165, a dio koji je i nakon toga ostao uglavnom je prerastao u društvena poljoprivredna dobra⁵⁴. Razvoj seljačkih radnih zadruga u Bosni i Hercegovini do sredine 1951., što je bitno s aspekta naše teme, iskazan je u tablici 4⁵⁵.

Tablica 4 – Razvoj seljačkih radnih zadruga u BiH

Datum	Broj SRZ	Broj domaćinstava	Broj stanovnika domaćinstva	Površina zemlje u ha
31. 12. 1946.	26	1.025	–	5.286
31. 12. 1947.	77	2.417	–	12.047
31. 12. 1948.	120	4.232	21.000	20.327
31. 12. 1949.	1.518	56.751	329.667	303.906
30. 06. 1950.	1.514	71.150	–	347.757
31. 12. 1950.	1.511	70.070	378.378	359.051
30. 06. 1951.	1.505	69.821	377.033	371.833

Iz gornjih podataka se vidi da smanjivanje broja seljačkih radnih zadruga od početka 1950. do sredine 1951. nije istodobno značilo i smanjenje fonda zemlje u tim zadrugama, nego se taj fond stalno uvećavao, ali se zato smanjivao broj domaćinstava u njima, što ukazuje na činjenicu da se to uvećanje, najvjerojatnije, odvijalo zahvaljujući državnom fondu stvaranom konfiskacijom.

Vladajući državno-partijski vrh jer računao da će jedna od posljedica kolektivizacije biti i oslobađanje viškova seoske radne snage koje se pojavljuju »ne samo u periodu stvaranja već i u procesu konsolidacije i daljeg organizacionog učvršćenja seljačke radne zadruge«⁵⁶. Na vezu između kolektivizacije i mobilizacije seoske radne snage, iako ne sudbinsku i, sasvim sigurno, ne presudnu, ukazuje i činjenica da je proces raspadanja seljačkih radnih zadruga otpočeo gotovo u isto vrijeme kada je smanjen intenzitet mobilizacije radne snage iz agrara.

⁵³ ACKSKJ, XI-14/3.

⁵⁴ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985., (dalje: D. Bilandžić, *Historija*), str. 131.

⁵⁵ Tablica konstruirana na temelju podataka iz: ACKSKJ, V, k-VII/33, Radne zadruge u BiH, i ACKSKJ, XV-1/127, Razvoj seljačkih radnih zadruga.

⁵⁶ AJ, 40-28-65, Metoda izračunavanja viškova radne snage u poljoprivredi.

Obilježje bosanskohercegovačke poljoprivrede kroz čitavo ovo razdoblje jest njezin nizak stupanj tehničkoga razvoja. Početkom 1949. u Bosni i Hercegovini je bilo ukupno 174.747 raznih plugova, od toga 649 traktorskih, 68.744 zaprežnih, 60.329 polugvozdenih, te 45.025 drvenih plugova i ralice. Prosječno je na 100 ha oranice dolazilo 14,2 pluga. Većina tih plugova (171.441) bila je u privatnim rukama, ali je njihova nestašica praćena i neravnomjernom raspodjelom na domaćinstva. Koliko je domaćinstava dolazilo na 1 plug (bez obzira kakav je) po pojedinim kategorijama gazdinstava iskazano je u tablici 5⁵⁷.

Tablica 5 – Broj domaćinstava na 1 plug (početkom 1949.)

Kategorija gazdinstva	Broj domaćinstava na 1 plug
Do 2 ha	5,40
Od 2 do 5 ha	2,20
Od 5 do 10 ha	1,45
Od 10 do 15 ha	1,10
Preko 15 ha	0,92

Sitnoposjedovna struktura i nizak tehnički stupanj razvoja poljoprivrede uspoređivali su svaki modernizacijski proces unutar bosanskohercegovačkog agrara, što je, uz »pomoć« mnogobrojnih administrativnih mjera, nužno »guralo« odlazak seljaka sa sela i njihovo uključivanje u druge neagrarne djelatnosti.

Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine

Bosna i Hercegovina je sve do druge polovice XIX stoljeća živjela u le-targiji osmanskoga društvenog sustava, i tek s uspostavom austrougarske vladavine na ovim prostorima otpočinje značajniji industrijski razvoj. Industrijska poduzeća podignuta od 1878. do 1919. predstavljat će i u razdoblju između dva rata bazu bosanskohercegovačke industrije, a u znatnoj mjeri će odrediti i njezin razvoj nakon Drugoga svjetskog rata, budući da su sve do 1948. u Bosni i Hercegovini samo obnavljane one industrijske grane i ona industrijska poduzeća koja je na ovim prostorima izgradila austrougarska vlast. U Bosni i Hercegovini je do Prvoga svjetskog rata podignuto 170, a u međuratnom razdoblju još 129 industrijskih poduzeća. Međutim, to uvećanje broja industrijskih preduzeća između dva rata nije značilo i izmjenu strukture industrije na ovim prostorima. Ako se usporedi raspored industrijskih preduzeća po BiH po granama iz 1938. sa stanjem 1918. dolazi se do zaključka kako u tom razdoblju porast broja industrijskih poduzeća nije uopće promijenio strukturu

⁵⁷ Avdo Humo, »O problemima poljoprivrede«, *Socijalistička izgradnja*, br. 3/1950., str. 41.

industrije, budući da je zastupljenost industrijskih grana ostala gotovo nepromijenjena⁵⁸. Najveći dio tih industrijskih poduzeća bio je koncentriran u središnjim dijelovima Bosne, i to ponajprije uz prugu Sarajevo – Doboj. Tu je, uglavnom, bila koncentrirana teška industrija koja se oslanjala na varešku rudu željeza i rudnike uglja u Kaknju i Zenici, kao i drvna industrija u dolini rijeke Bosne sa središtima oko Zavidovića i oko Sarajeva, zatim oko Drvara, Tuzle (Živinice i Kladanj), te gornjeg toka rijeke Drine (oko Foče).

Takav teritorijalni raspored industrije u BiH između dva svjetska rata je uglavnom naslijeđen iz razdoblja austrougarske uprave. Godine 1918. u 18 srezova Bosne i Hercegovine bilo je koncentrirano oko 70 posto svih industrijskih preduzeća. To su, uglavnom, srezovi srednje Bosne a izvan ovoga područja samo nekoliko većih gradskih naselja privukla su neznatan broj industrijskih poduzeća. Pred Drugi svjetski rat od ukupno 54 sreza čak 40 ih praktički nije imalo industrijskih preduzeća, jer su njihovu industriju činili po jedan mali motorni mlin, mala pilana, kamenolom, ciglana, pečenjarnica raskije i slično, a 20 srezova (Trebinje, Stolac, Nevesinje, Ljubinje, Gacko, Bileća, Duvno, Prozor, Ljubuški, Kotor Varoš, Maglaj, Gračanica, Mrkonjić Grad, Glamoč, Sanski Most, Bosanski Petrovac, Cazin, Kladanj, Srebrenica, Vlasenica i Zvornik) nisu imali nijednog značajnijeg industrijskog poduzeća⁵⁹.

Procesi industrijalizacije u Bosni i Hercegovini sve do Drugog svjetskog rata bili su vezani za eksploataciju ruda i primarnu preradu drveta. Godine 1939. u Bosni i Hercegovini su bila 43 rudarska poduzeća⁶⁰, a u drvnjoj industriji je bilo 112 pilana koje se mogu ubrojati u industrijska poduzeća⁶¹. Uz to, Bosna i Hercegovina je pred Drugi svjetski rat imala 11 metaloprerađivačkih preduzeća, 13 poduzeća kemijske industrije, 33 građevinska poduzeća (uglavnom ciglane), 26 poduzeća prehrambene industrije, 19 tekstilnih i 8 kožarskih poduzeća, te 46 električnih centrala⁶². U jednom elaboratu, kojega je 9. rujna 1946. jugoslavenska Savezna planska komisija dostavila Ministarstvu industrije FNRJ, ističe se kako je Bosna i Hercegovina pretežno planinska zemlja s velikim rudnim blagom i prilično šuma, što je odredilo njezin privredni razvoj u smjeru industrijalizacije. »Danas je jasno da samo industrija može da zaposli viškove radne snage, koji se sve više javljaju kako u selima tako i u gradovima. S druge strane, samo je industrija u stanju da nađe kupce za mnoge

⁵⁸ Kemal Hrelja, »Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do drugog svjetskog rata«, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. I, Zagreb 1974., str. 33 (dalje: K. Hrelja, *Razvoj industrije*); isti: »Industrija i saobraćaj Bosne i Hercegovine od 1929. do 1941. godine«, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, Sarajevo 1966., str. 127.–128 (dalje: K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*).

⁵⁹ K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*, str. 132.

⁶⁰ Luka Đaković, »Bosanskohercegovačka rudarska i metalurška preduzeća u periodu obnove i socijalističke izgradnje zemlje (1945–1951)«, *Zbornik radova*, br. 7, Muzej revolucije BiH, Sarajevo 1982., str. 231.–232 (dalje, L. Đaković, *Bosanskohercegovačka rudarska i metalurška preduzeća*).

⁶¹ ABiH, f. MIR, k. 29/1946, Drvna industrija Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 18. 8. 1946.

⁶² ABiH, f. MIR, k. 11, Ekspozice Ministra industrije i rudarstva Narodne vlade Bosne i Hercegovine, bez datuma.

viškove naših proizvoda agrarnog porijekla bilo da ih preradi u gotove fabrike bilo da ih potroši radništvo koje će ona uposliti«. Prije Drugoga svjetskog rata Bosna i Hercegovina je bila jedini prostor u tadašnjoj jugoslavenskoj državi, uz Sloveniju, u kojoj je postojala željezara i valjaonica, dakle industrije koje izrađuju sirovine za metaloprerađivačku industriju. Svojim bogatstvom u uglju i željeznoj rudači Bosna i Hercegovina je bila predodređena postati središta metalurgijske industrije u poslijeratnoj Jugoslaviji, a u vezi s tim i metaloprerađivačke industrije. Pred Drugi svjetski rat Srbija, Hrvatska i Slovenija imale su daleko više razvijeniju metaloprerađivačku industriju, a bosansko-hercegovačke željezare Vareš i Zenica izlivala su poluproizvode, izvezile ih u druge krajeve tadašnje Jugoslavije gdje su prerađivani i ponovo vraćani u Bosnu kao gotovi proizvod, tako da je Bosna prije Drugoga svjetskog rata najveći dio rudarsko-građevinskog i poljoprivrednog alata morala kupovati iz ostalih krajeva Jugoslavije⁶³.

Nakon Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je zatečeno samo oko 45 posto industrije i rudarstva u pogonu⁶⁴. Prema jednom popisu, u Bosni i Hercegovini je 1945. bilo svega 115 industrijskih poduzeća, i to 12 prehrambene industrije, kožarsko-tekstilne 18, građevinske 32, kemijske 10, metalne 7 i drvene 36 poduzeća⁶⁵. Međutim, pojam »industrijsko preduzeće« u europskom smislu te riječi ne bi se moglo općenito primijeniti na svako industrijsko poduzeće u Bosni i Hercegovini. Mnoga od njih, koja se ovdje, kao i u drugim industrijski nerazvijenim zemljama, drže industrijskim, u industrijski razvijenim zemljama drže se većim obrtom. Bosna i Hercegovina je imala znatan broj industrijskih poduzeća, ali njihov kapacitet bio je mali. Početkom 1946. na ovom je prostoru u odnosu na cjelokupnu industriju tadašnje Jugoslavije, bilo 1,19 posto metalnih poduzeća, kemijskih 15, tekstilnih 5,6 i kožarskih 5 posto⁶⁶.

U razdoblju do 1953. u Bosni i Hercegovini mogu se razlikovati dvije faze u razvoju industrije: prva traje do 1948., kada se, uglavnom, obnavlja ona industrija koja je na ovim prostorima već bila izgrađena za vrijeme austrougarske vladavine i u razdoblju između dva svjetska rata, a druga faza počinje 1948. kada se na bosanski prostor premješta središte vojne, a ubrzava i izgradnja druge industrije, koja će u većoj mjeri apsorbirati seosku radnu snagu. Tada u Bosni počinje pravi proces industrijalizacije, pod čime ne treba podrazumijevati izgradnju bilo kakve industrije, već samo one koja u zna-

⁶³ AJ, fond Ministarstvo industrije Vlade FNRJ (dalje: 17) 174–175, Savezna planska komisija – Ministarstvu industrije FNRJ, 09. 9. 1946.

⁶⁴ ABiH, f. MIR, k. 12/1945, Uloga Ministarstva industrije na podizanju proizvodnje i obnovi poduzeća.

⁶⁵ ABiH, f. MIR, k. 11/1945, Popis svih industrijskih preduzeća koja se nalaze na području NRBiH. Od svih oštećenih poduzeća u BiH je 1945. potpuno obnovljeno 4 poduzeća prehrambene industrije, 2 kemijske, 5 kožarsko-tekstilne, nijedno metalne i 12 građevinske industrije (ABiH, f. MIR, k. 7/1946, Spisak industrijskih poduzeća).

⁶⁶ ABiH, f. MIR, k. 33/1946, Referat ing. Vranjić Vjekoslava o najvažnijim problemima za uspješno funkcioniranje Ministarstva industrije i rudarstva, izvršenje obnove na području industrije i rudarstva i dalji razvoj našeg prirodnog blaga, podmirenja potreba našeg naroda i otvaranje puta k blagostanju, 15. 2. 1946.

čajnijoj mjeri apsorbira radnu snagu sa sela i time mijenja strukturu čitavog društva. Ovdje kapitalizam nije obavio svoju povijesnu misiju industrijalizacije, pa se komunistička vlada, kao i rukovodstva drugih socijalističkih zemalja, odlučila na industrijalizaciju kao put ubrzanog razvoja.

Nakon rata nije obnavljana sva industrija »nego razumna obnova uz svrsishodnu korekturu bilo strukture industrije, bilo njenog razmještaja. (To je bilo jasno da se ne moraju obnavljati u prvom redu na primjer sve fabrike kože, jer je njihov kapacitet znatno premašivao domaću sirovinску bazu)«⁶⁷. Uz to, pri obnavljanju i izgradnji novih industrijskih poduzeća u ovo vrijeme značajnu ulogu imali su politički motivi. Tako je, primjerice, prijedlog za izgradnju jedne tvornice ulja u Bosni objašnjavao činjenicom da na ovim prostorima živi znatan broj muslimanskog stanovništva »koje je najjači potrošač ulja«⁶⁸. Istodobno je bilo predviđeno da se u Bosnu presele jedna tvornica gipsa iz Srbije u okolici Jajca, tvornica cementa iz Splita u okolici Kaknja, tvornica ulja iz Slovenije u okolici Brčkog, tvornica keksa iz Zagreba u Sarajevo, sušionica voća iz Šida u Doboju, jedna pilana iz Obrenovca, tvornica boja i lakova iz Zagreba u Tesliću, tvornica tutkala i želatina iz Siska u Visoku, tvornica tkanina iz Siska u Zavidoviće ili Prijedor i tvornica stakla iz Pančeva u okolici Tuzle⁶⁹. U 1947. najveće poduzeće izgrađeno u Bosni bila je tvornica konzervi u Mostaru, dok su u istoj godini izgrađeni »Litostroj« u Ljubljani, tvornica šećera u Županji, a najveće poduzeće izgrađeno u toj godini u tadašnjoj Jugoslaviji bila je tvornica teških strojeva i alata u Železniku, koja je 1. siječnja 1948. počela raditi⁷⁰.

Nisu ekonomski nego politički i vojni motivi uvjetovali da je od 1948. u srednjoj Bosni počela ubrzana izgradnja teške i vojne industrije. Tvornice su se počele graditi tamo gdje se mogu najbolje braniti. Takva atmosfera je stvorila od Bosne zemlju sa znatnim brojem poduzeća vojne industrije. Najznačajnija poduzeća vojne industrije bila su »Igman« u Konjicu, »Bratstvo« i »Slobodan Princip Seljo« u Travniku, »Pobjeda« i »Istra« u Gorazdu, te »Slavko Rodić« u Bugojnu. U jednom dokumentu se ističe kako smo »mi vojnu industriju podizali u srezovima koji su bili pretežno seljački«⁷¹. Pred Drugi svjetski rat od vojnih preduzeća u Bosni najznačajniji su bili Vojnotehnički zavod u Sarajevu, gdje su proizvedeni artiljerijska municija i nagazne mine, te »Vistad« (Višegradska industrija Stanković a.d.), gdje je proizvedena streljačka municija, zrakoplovne i ručne bombe⁷². Već sredinom 1949. u poduzećima vojne industrije u Bosni i Hercegovini je bilo zaposleno oko 11.000 radnika i službenika, iako je većina tih poduzeća (»Igman« i »Pobjeda«, na primjer)

⁶⁷ Ing. Milenko Filipović, »Naša industrija pred novim zadacima«, *Industrijski bilten*, br. 1/1947, str. 1.

⁶⁸ ACKSKJ, XI-1/15, Analiza o zaostalosti BiH, 1946. godina.

⁶⁹ ABiH, f. MIR, k. 28/1946, Spisak poduzeća koja bi trebalo preseliti u Bosnu i Hercegovinu.

⁷⁰ »Naša industrija – bilans 1947. – zadaci 1948«, *Industrijski bilten* br. 1/1948., str. 1.

⁷¹ ACKSKJ, XI-5-1/13, Stanje trgovine i ugostiteljstva u industrijskim vojnim preduzećima, 16. 7. 1952.

⁷² Dr. Života Đorđević i dr. Boško Mijatović, *Preseljavanje industrije Srbije od 1948. do 1953. godine*, rukopis, str. 83.

izgrađena u razdoblju od 1950. do 1952. godine⁷³. Ovako visok broj radne snage u vojnoj industriji u 1949. može se objasniti jedino činjenicom da je tada znatan broj radnika radio na izgradnji tih objekata. Ono što je karakteristično za poduzeća vojne industrije jest to da su ona zapošljavala malo privremene radne snage koja »dekonspirirše preduzeće«⁷⁴.

Iako zbog nesređenosti arhivske građe nije moguće točno pratiti strukturalni i kvantitativni razvoj bosanskohercegovačke industrije poslije 1945., iz jednog pregleda se ipak vidi da je na ovom prostoru 1946. bilo 50 poduzeća republičkog značaja. Godine 1948. tih je poduzeća bilo 188, a 1950. točno 279 poduzeća republičkog značaja, s tim što se broj poduzeća lokalnog značaja od 34 u 1946. povećao na 1.159 u 1949. godini⁷⁵. Teško je izračunati broj poduzeća »opće-društvenog značaja« u Bosni i Hercegovini budući da su sva bila pod izravnom upravom saveznih jugoslavenskih, a ne bosanskih ministarstava, ali se čini da ih je najviše bilo upravo na ovim prostorima. Tih je poduzeća u čitavoj Jugoslaviji 1946. bilo 226, a 1947. godine 326, dok se u 1950. njihov broj povećao na 425 poduzeća⁷⁶. Ako se zna da je Bosna i Hercegovina u ukupnoj ključnoj kapitalnoj izgradnji industrije sudjelovala s 29,3 posto, te da je na investicije u industriju trošila 35 posto nacionalnog dohotka (prema 17 posto u čitavoj Jugoslaviji)⁷⁷, onda je gotovo sigurno da se većina poduzeća teške industrije u Jugoslaviji nakon 1948. gradila u Bosni, čemu su pogodivale i međunarodne okolnosti i jugoslavenski strah od sovjetskog napada.

S U M M A R Y

BASIC FEATURES OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1945 TO 1953

The Bosnian Hercegovinian society, which immediately after the war was predominantly peasant, has undergone since 1953 some social transformations. In this article, the author attempts to explain ideological premises and basic features of economic policies, following transformations in agriculture and industry. At the end of the WW II, 80 per cent of the population of Bosnia and Herzegovina lived in villages, and only 2 per cent working in factories. Communist regime, inspired by the Soviet economic policies, forced industrialization of the country, a process which placed the agriculture in the background. A low technical education of workers, however, did not allow significant changes of agrarian society of BiH, even though some progress in industrial production was noted since 1953. This is the main reason why under the aegis of industrial development we witness a development of agrarian society.

⁷³ ABiH. F. MRA, k. 117, br. 9407/49, Ministarstvo rada NRBiH – Ministarstvu trgovine i snabdijevanja NRBiH, Brojno stanje potrošača u vojnoj industriji i građevinama, 16. 9. 1949.

⁷⁴ AJ, 25-4-13, Poduzeće »Tito« u Sarajevu – Generalnoj direkciji industrije naružanja, 22. 3. 1949.

⁷⁵ AJ, fond Ministarstvo finansija (dalje 12), 12-451, Podaci o broju državnih privrednih preduzeća, 11. 3. 1950.

⁷⁶ AJ, 12-12-451, Podaci o broju državnih privrednih preduzeća, 11. 3. 1950.

⁷⁷ ACKSKJ, XI-1/67, Rad partijske organizacije u vezi diskusije o društvenom planu za 1952. godinu, Izvješće Komisije za privredna pitanja CKKPBiH.